

ЗАНДЫ ЖАУАПКЕРШІЛІК ҰСТАНЫМДАРЫН АЙҚЫНДАУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Занды жауапкершілік қағидаларын айқындаудың танымдық мағынасы бар, өйткені олардың жиынтығы жауапкершілік құқығының жалпыланған сипаттамасын береді және осы институттың мәнін ашуға мүмкіндік туғызады. Ұстанымдарды талдау жауапкершіліктің нақты сұрақтарын теориялық өндеуде және занды жауапкершілігіндегі шаралар сияқты заңның осындай кепілдігін тәжірибеде дәлелді қолдануда маңызды құндылықтарды білдіреді. Занды жауапкершілік ұстанымдарының түрлері әлі күнге дейін өндөлу үстінде екендігі әдебиетте айтылған болатын. Бұл осы сұрақ бойынша көзқарастардың көптігін ғана емес, соңдай-ақ олардың жүйесіздігін түсіндіреді. Салалық және жалпытеориялық жұмыстарды талдау қарастырылған ұстанымдарды біріктіретін ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеушілер негізінен ұқсас ұстанымдарға сүйенгенімен, алайда, олар осы ортақ белгіде жасалған нақты ұстанымдардың мазмұнында баяндалғандай өте жиі біркепейді, кейде дәл бірдей сапа мен рөлді оған тікелей қатыссыз артық бөліп қараса, кейде керісінше оның объективті мағынасын елемейді.

Зандылық, әділдік, адамгершілік, заң алдындағы тенденция, жауапкершілікten бұлтартпау, жарыспалылық қағидасты және құқығын қорғау, уақыттылылық, жазалаудың басталуы, мақсаттылық, айыптылығы үшін жауапкершілік арту, іс әрекеті үшін жауапкершілік арту, процессуалдық бағындыру, қунесіздіктің анық-қанықтығы және т.б. – занды жауапкершілік ұстанымдары ретінде түсіндіріледі. Б.Т. Базылев атап көрсеткендегі, расында аталғандар айтарлықтай жауапкершілік ұстанымдары болып табылмайды. Бұлар жалпы құқық ұстанымдары немесе жаза тағайындау ұстанымдары немесе құқықбұзушылық құрамының элементтері [1, 48 б.]. Әдебиетте көрсетілген кейбір жауапкершілік ұстанымдары мұндай ретте қарастырылмайды, себебі олар жан-жақты сипатта емес, тек жеке жауапкершілік түрінде ғана таратылады.

Бірнеше авторлар, мысалы, И.С. Самошенко және М.Х. Фарукшин занды жауапкершілік ұстанымдарының қатарына ойы, биологиялық және әлеуметтік қасиеттері, адамдардың туыстық немесе басқа байланыстарын емес, тек мінез-құлқы жауапкершілігін ғана жатқызады [2, 315 б.].

Барлық тәртіп бұзушылық табигаттан және қандайда бір зат күшінің әсерінен, аңдардың әрекетінен емес, сөзсіз адамдардың іс-әрекетінен болатындығы тарихи теорияда жалпы мойындалған. «Іс-әрекет» термині адам мінез-құлқының екі түрін көрсетеді – оның белсенді іс-әрекеті және занды әрекетсіздігі. Құқыққа қайшы әрекеттер адам әрекетінің объективтендірілген түрін көрсетеді. Жеке адамның ойы, сезімі құқық бұзушылық бола алмайды. Құқық бұзушылықтың осыған ұқсас түсінігі ҚР заңнамаларынан да көрініс тапты. Мысалы, ҚР ҚК Забына сәйкес ҚК қарастырылған қылмыстық құрамының барлық белгілері бар іс-әрекет қылмыстық жауапкершіліктің негізі болып табылады [3].

Алайда, көпшілік құқыққа қарағанда «іс-әрекетке жауапкершілік» тезисі азаматтық құқық үшін айтарлықтай маңызды емес деп айтуға болады. Сонымен қатар, занды жауапкершілік шараларын қабылдау туралы шешім қабылдағанда, сот көбінесе құқыққа қайшы іс-әрекеттерді, қарызы

алушының әрекетін (әрекетсіздігін) емес, кредитормен (жәбірленуші) байланысты іс-әрекеттің салдарын, жағдайын, оның құқық бұзушылығын, онымен келтірілген шығындарды және т.б. зерттейді. Іс-әрекет пен салдар арасындағы байланыс жобаланады, бірақ, іс-әрекеттің өзі зерттелмейді. Шындығына келгенде, қарыз алушының қандай әрекеті немесе әрекетсіздігі орындаудың немесе міндеттемелерді лайықсыз орындаудың себептері болғандығы туралы кредиторға, қарыз алушының міндеттемелерін бұзғаны үшін жауапкершілікке тарту туралы талаптарды қарастыратын сотқа да мұлдем айырмашылығы жоқ. Қарыз алушыны осы бұзушылық қандай әрекетке немесе әрекетсіздікке апарып соқтыргандығын, зан, тәртіп бойынша, міндеттемелерді бұзғаны үшін жауапкершіліктің басталуымен байланыстырмайды: келісімшартты орындаудағы қарыз алушы тарапынан бақылаудың болмауы; оның қызметкерлерінің ұқыпсыздығы немесе біліксіздігі, құрылыш жұмыстарын жүргізу кезіндегі жіберген кемшіліктері, қарыз алушының басқа өндіріспен жеткіліксіз белсенді жұмысы және т.б. Занда жалпы тәртіп бойынша, бұл бұзушылық қарыз алушының қандай әрекеттерінің нәтижесінен болғандығы емес, міндеттемелері бұзылған айғақ қана қарастырылады. Сонымен азаматтық құқықта осындаи бұзушылықтың себебі болып табылатын жорамалданған құқыққа қайшы әрекеттер (әрекетсіздік) емес, қарыз алушының субъективті азаматтық құқықты бұзғаны үшін жауап беретінін мойындау керек.

Занды жауапкершілік ұстанымдары – бұл жауапкершіліктің барлық түріне қатысты көзқарас.

Кейір авторлар жауапкершілік ұстанымдарының қатарына дербестендіруді қоюды көрсетеді Баймаханов М.Т., Вайсберг Л.М. аталған ұстанымды сипаттай келе, занда жауапкершілік нормаларының тиімді әрекеті оны таратушының дербес болғандығын шамалау деп жазады. «Құқықта қарапайымдаған жауапкершіліктің жеке, дербес сипаттамасы, - деп көрсетеді Баймаханов М.Т., Вайсберг Л.М., - айыпты тек өзінің кінәлі мінезд-құлығына жауап беруімен, ондағы әлеуметтік байланыс пен қатынастардың әділ құрылымы туралы қоғам түсінігіне толығымен сәйкес келуімен қорытындыланады. Дербес анықталған жауапкершілік жеке адамның өмірге белсенді көзқарасын қалыптастыруға объективті және субъективті бағытталған, оның қүшімен нақты тапсырманы орындаған кезде иесіздіктен және топшылықтан бас тарту жорамалданады. Екінші жағынан, дербестендіру занда жауапкершіліктің жекеленуіне қажетті жағдай болып табылады, демек, қоғамда оның әлеуметтік рөлін жүзеге асыруда сәтті кепіл болады» [4, 115 б.].

Дербестендіру ұстанымын занда жауапкершілік ұстанымдарының қатарына жатқызуға болмайды, себебі ол занда жауапкершілік ұстанымдарының барлық түрінде сипатталмайды. Қылмыстық құқықта расында занда тұлғаларды ұжымдық жауапкершілікке тартуға жол берілмейді, құқық бұзушының болуы тиіс. Егер қылмыс занда тұлғаның қызметімен байланысты болса, олардың басшылары және басқа лауазымды тұлғалар жауапкершілікке тартылады. Мысалы, ҚР ҚК 222-бабына [3] сәйкес ұйым салығын төлеуден бас тартқан жағдайда, ұйымның нормативті құқықтық актілері мен құрылтайшы құжаттарының дұрыстығын қамтамасыз ететін, салықты есептеп анықтайтын тұлға, сондай-ақ қолданыстағы заннамаға сәйкес салық органдарына көрсетілетін құжаттарды растайтын тұлға жауапкершілікке тартылады.

Жеке құқықта тиісті міндеттемелерді орындаған немесе залал келтірген жағдайда жауапкершілікке занда тұлға тартылады. Сондай-ақ занда субъективтік құқықтың бұзылғанына нақты қандай тұлға және лауазымды тұлғаның жауапты екенін айқындауды қажет етпейді.

Кеңестік құқық ғылыми номинация жеке құқықта дербес жауапкершілікті орнату қажет деп есептелген. Бұндай нормативті ережелер лауазымды тұлғалардың жауапкершілігін арттыруға, келісімшарт тәртібін көтеруге әсер етеді деп белгіленген. Бұл ұсыныстарды авторлар сол заманда отандық дамуда ерекше орын алған «ұйым теориясына» сүйенген деп айтуда болады, А.В. Венедиктов және С.Н. Братусь еңбектерінде негізделген [5, 15 б.]. Осы теорияға сәйкес расында занда тұлға мемлекетке ұйымдастырылған бүкілхалықтық жұмысшылар ұжымынан құралған «адамның субстраты» (мәні) болып табылады. Басқа ғалымдар да әкімшілік рөлін (директор, басшы) мемлекеттік занда тұлға деп көрсеткен. Осы көзқарастарға сәйкес, басшы занда тұлға болып есептелгендейді, дәл сол арқылы занда тұлға құқық пен міндеттемелерге ие болады, басшы занда тұлғаның мәнін («адамның субстраты») көрсетеді. «Ұйым теориясы» белгілі бір занмен мойындалған – оның негізінде 1961–1964 жж. кеңестік азаматтық заннамада занда тұлға және мемлекеттік ұйымның құқығы туралы түсініктің нормалары қалыптасты. Мемлекеттік экономика талаптарына жауап беретін «ұйым теориясы» нарықтық қатынасқа ауысқан кезде бірқатар маңызды кемшіліктерді шығарды. Занда тұлғаның мәнін түсіндіру адамдар ұжымымен

ұйымдастырылған белгілі бейне ретінде мүліктік жағын естен шығаруға алып келді, одан басқа бұл теория «бір тұлғалы компанияның» болғандығына қанағаттанарлық түсінік бермейді. Қазіргі таңда занды тұлғаның мәнін анықтаудағы амал өзгерген. Сонымен занды тұлғаның мәнін адамның немесе басқа субстратты анықтаудың немесе іздеудің қажеті жоқ себебі оны таратушы – занды тұлғаның өзі.

Жеке тұлғаларға емес, занды тұлғаларға жауапкершілік шараларын қолдану мүмкіндігін азаматтық айналымды тұрақтандыруды, құқықты және оған қатысуышылардың мүдделерін қорғауды қолдау үшін маңызды орын алады, өйткені тәжірибе көрсеткендей, тәртіп бойынша, жеке тұлғаға қарағанда, занды тұлғадан залалдың орнын толтыру мүмкіндігі өлшеусіз жоғары.

Айтылғандардан занды жауапкершілікті дербестеу ұстанымы жан-жақтылықтан айырылған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді, сондықтан занды жауапкершілік ұстанымы бола алмайды.

Жекелену жауапкершілік ұстанымдарын дербестенумен тығыз байланыстырады. Оның мағынасы нақты құқық бұзушылықтағы табылған нақты және толық ерекшеліктерге сәйкес келетін жауапкершілік шараларын таңдау қатаң есептің қажеттілігімен қорытындыланады. Заң шығаруши занды жауапкершілікті жекелендіруді жүзеге асыруды бұйырады, одан шығатыны әртүрлі құқық бұзушылықтар оны жасаған тұлға өзінше бірегей және ерекше. Құқықтық жауапкершілік субинститутының барлығын реттеу кезінде құқық бұзушыға артылатын жауапкершілік көлемі есебінен факторлар айтылады.

Занды жауапкершілікті дербестеу отандық құқықта шынымен қолданылады, бірақ дербес ұстаным ретінде емес, әділдік ұстанымын білдіру ретінде, өйткені әрекет пен жазалаудың ұқсастықтарын анықтаумен тікелей байланысты.

Жауапкершіліктің бұлтартпау ұстанымын өз алдына бөліп қорсету әдебиетте жалпы мойындалған. Бұл ұстаным алдымен мемлекеттік органдарға және қоғамдық ұйымдарға негіз болатын тәртіп нормалары болып табылады. Сонымен қатар бірде-бір мемлекеттік орган қандай да бір акт қабылдағанда, іс-шара өткізгенде азаматтардың құқығы мен олардың бостандығын бұзатын құқықтар мен міндеттерді орнатпауы тиіс. Занды жауапкершілікті бұлтартпау мемлекеттік биліктің өзін-өзі шектеуімен, азаматтарға қатысты әділдікті қамтамасыз ету мақсаты ретінде бекітіледі.

Бұлтартпау ұстанымының мазмұны әртүрлі түсінік береді. И.С. Самощенко және М.Х. Фарукшиннің пікірі бойынша, бұлтартпау жауапкершілік әрбір құқық бұзушылыққа міндетті түрде заны санкциясы қолданылудан тұрады және бір де бір тәртіп бұзушылық айқындалмай (ашылмай) қалмайды, әрбір тәртіп бұзушылық ашық түрде жариялануы тиіс, мемлекет пен қоғамның назарына алынуы және олар тарапынан талқылануы қажет [6, 285 бб.].

Заң бұзушыға қолданылатын занды жауапкершілік түріндегі жаза, қатаң сақтандыру әрекетін емес, шарасыздықтың басталуын білдіреді. Басқаша айтсақ, заны санкциясының сақтандыру және тәрбиелік ықпалы олардың каталдығымен емес, бұлтартпауды қолдануымен анықталады. Занды жауапкершілікте қолданылатын бұлтартпау ұстанымы типті (әдеттегі), көпшілік құбылысын қорсетуі тиіс: құқық бұзушылық – оның субъектісінің мемлекеттік-мәжбурлеу шараларымен жазалауға ұшырауы. Аталған ұстанымының (тұлға заны жауапкершілігінен босатылған кезде, жаза тағайындалмаса немесе тағайындалған, ақиқатында өтмелейді) мақсатты ерекшелігі жауапкершіліктің «ашық жариялану» үлгісінде болуы міндетті дегенді білдірмейді.

Занды жауапкершілікті бұлтартпаудың мазмұнына төмөндегі талаптар жатады:

1. Әрбір тәртіп бұзушылық айыпты тұлғаны жауапкершілікке тарту керек;
2. Бір де бір кінәсіз тұлға жауапкершілікке тартылмауы тиіс.

Занды жауапкершілікті бұлтартпау оны жүзеге асыру үшін ауыртпалығына қарамастан кез келген жаза қолданылады дегенді білдірмейді. Занды жауапкершілікті бұлтартпау жағдайын құру үшін тәртіп бұзушы және басқа тұлғалар жауапкершілікті әрқашанда әділ қабылдаулары қажет.

Жауапкершіліктен бұлтартпау шараларын қолдану – қоғамдық қатынастарды, азаматтардың және занды тұлғалардың, барлық қоғамның занды мүдделерін және құқықтарын қорғау, адам қауіпсіздігі, ұнамсыз және әлеуметтік зиянды мінез-құлықтарға арналған «тосқауыл» күрумен қамтамасыз ететін маңызды занды құрал.

Бұл туралы өз уақытында да жазылғанған. Көрсетілген ұстаным құқыққа бекітілгендеңдіктен, мекеме құқығын кеңейту жағдайында ол тиімсіз көрінеді, қандай жағдайда болса да, шаруашылық ұйымдарда мүліктік жауапкершілікке пайдаланылады. Бұлтартпауды занды жауапкершілік

ұстанымдары ретінде қарастыруға болмайды деп ойлаймын, жауапкершілік – қылмыс жасаған немесе басқа тұлғалардың субъективтік құқығын бұзған тұлғаның, жеке немесе мүліктік сипаттағы қыындыққа төзудің міндеті. Бұл міндет құқықпен тыбым салынған әрекеттерді жасағаннан кейін пайда болады. Бұлтартауды ұстаным ретінде қарастыруға келмеуі де мүмкін. Жұмыста атап көрсетілгендей, ұстанымдар құқықтық нормалармен бекітіледі және мемлекеттік мәжбүрлікпен қамтамасыз етіледі. Егер бұлтартауды ұстаным ретінде қарастыратын болса, онда отандық құқыққа құқық бұзушылықты ашпағандары, айыптыларды құқықтық және әкімшілік жауапкершілікке тартпағандары үшін құқық қолданушылардың жауапкершілігін енгізу қысынды болар еди. Бұндай болжамның мағынасыздығы айқын.

Жоғарыда айтылғандардың көбін әдебиетте бөліп көрсетілген қазіргі заманғы жауапкершілікке жатқызуға болады, авторлардың пікірі бойынша, уақыт бойынша жылдамдықты талап ететін – бұрыншы мерзім ішінде – заңды жауапкершілікті құқық бұзушыға сәйкес қолдану. Заңды жауапкершілік институты емес, тек жауапкершілік шараларын қолдануға қазіргі заманға лайық деп есептеледі.

Бірнеше авторлар екі есе жауапкершілікке (еселеуге жол бермеу) жол бермеу заңды жауапкершілік ұстанымдары деп атайды. Аталған ұстанымның мазмұны әдебиетте әртүрлі түсіндірлетінін атап өту қажет. Мысалы, А.Ф. Черданцев оның астарынан бір рет жасалған әрекетке екі рет тартуға, бір жауапкершілікті екінші рет артуға жол бермеу деп түсіндіреді. Заңда азаматтық-құқықтық жауапкершілікті басқа жауапкершіліктермен бірге қолдануға рұқсат беріледі [7, 318 б.]. О.Э. Лейст екінші рет қайталауды болдырмауға қысқаша түсінік береді, оның ойынша, қылмыстық іс жүргізу құқығы мен заңға сәйкес жасаған қылмысы үшін нақты сотталған немесе ақталған тұлға екінші рет сотталмауы және жазаланбауы тиіс [8, 10 б.]. В.С. Нерсесянцтің пікірі бойынша, бір құқық бұзушылық үшін екінші рет заңды жауапкершілікті болдырмау ұстанымы құқықтың манызды талаптарының бірі болып табылады: *non bis in idem* – екінші рет қайталаамау (қайтадан қайталаамау). Аталған ұстанымға, мысалы, қылмыстық-құқықтық тәртіппен жазаланған тұлғага сәйкес жағдайда, оның қылмыстық әрекетінен болған мүліктік шығынды қайтару бойынша азаматтық-құқықтық жауапкершілік жүктелуі мүмкін. Бір қылмыстың қылмыстық жауапкершілігіне қылмыстық-құқықтық нормалары бұзылған санкцияда қарастырылған жазаның бірнеше түрі қосылуы мүмкін [9, 528 б.].

Әдебиетте заңды жауапкершілік ұстанымдары ретінде заң мен сот алдындағы теңдік аталауды. Теңдік ұстанымы – отандық барлық құқық жүйесіне тән құқық ұстанымы. Ол туралы жалпы ҚР Конституциясының 14-бабында [10] көрсетілген, оған сәйкес барлығы заң мен сот алдында бері тең құқылы. Жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, тегіне, мүліктік және лауазымдық жағдайына, мекен-жайына, дініне, сеніміне, қоғамдық үйимдарға жататынына және т.б. жағдайларға қарамастын адам және азаматтың құқығы мен бостандығының теңдігіне мемлекет кепілдік береді. Әлеуметтік, нәсілдік, ұлтық, тіл және діни топ құрамына жататын азаматтарды құқықтық шектеудің кез келген түрлеріне тыбым салынады. Аталған ұстаным заңды жауапкершілік институында мазмұны ешқандай ерекше турде өзгеріссіз көрсетіледі. Жоғарыда көрсетілгендей, жауапкершілік туралы нормаларда жаңа мазмұнға ие болу шартымен ғана жалпықұқықтық ұстанымдарды заңды жауапкершілік ұстанымдар ретінде қарастыруға болады. Оны заң мен сот алдындағы теңдік деп айтуға болмайды.

Қылмыс жасаған тұлғалардың барлығы заң алдында тең және жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, тегіне, мүліктік және лауазымдық жағдайына, мекен-жайына, дініне, сеніміне, қоғамдық үйимдарға жататынына және т.б. жағдайларға қарамастын заңмен жауапқа тартылады. Заң шығарушы тек Конституция ережесін салалық нормативті актілермен қалпына келтіреді.

Қолданыстағы заң мен құқықты дамыту ерекшелігінің талдауы заңды жауапкершіліктің қағидалары мен заңдылықтар болып табылатынына қорытынды жасауға негізінен мүмкіндік береді, мақсаттылық пен гуманизм, қандай болмасын нормативтік жағдайы құқықтың қағидасымен мойындалуы үшін соған қажетті барлық белгілеріне ие болатындығы, әділдік.

Заңды жауапкершілік ұстанымдары заң тәжірибесінде, оның ішінде түсіндіру және құқық қолдануда манызды орын алады деп айтуға болады. Заңға түсініктеме беруші мен құқық қолданушы заңды жауапкершілік ұстанымдарының шағын, нақты жүйелеріне сүйенетін болады. Мұндай жүйе айқындау үшін және заң тәжірибе барысын жүзеге асыру үшін жеткілікті.

ӘДЕБІЕТ

1. Базылев В.Т. Ответственность советском праве. - Красноярск, 1977. – 89 с.
2. Самошенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. - М., 1971. - 456 с.
3. Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексі. – Алматы: ЮРИСТ. 2010. – 142 б.
4. Баймаханов М.Т., Вайсберг Л.М. и др. Взаимодействие правового сознания с моралью и нравственностью в обществе переходного периода. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 156 с.
5. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность - М., 1976. – 112 с.
6. Самошенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому законодательству. - М., 1971, - 456 с.
7. Черданцев А.Ф. Теория государства и права / Учебник для вузов. – М., 1999. – 456 с.
8. Лейст О.Э. Основные виды юридической ответственности за правонарушение // Правоведение. - 1997. - № 3.- С. 4-10.
9. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства / Учебник для юридических ВУЗов и факультетов. – М., 1999. – 567 с.
10. Қазақстан Республикасының Конституциясы: Қазақстан Республикасының 2007 жылғы мамырдағы № 254-III Заңмен өзгертулер мен толықтырулар енгізілген реңсми мәтін. – Алматы: Жеті Жарғы, 2007. – 136 б.

Резюме

В данной статье рассматривается теоретические проблемы познания принципов юридической ответственности.

Summary

This article discusses the theoretical problem of understanding of the principles of legal liability.